

אגודת הסטודנטים
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

מדור אקדמיה

באדיבות מדור אקדמיה, אגודת הסטודנטים, אוניברסיטת בן גוריון.
www.bgu4u.co.il

רשימת המונחים/נושאים שעשרה מהם יופיעו במבחן:

1. אמנות התרבות הנטופית

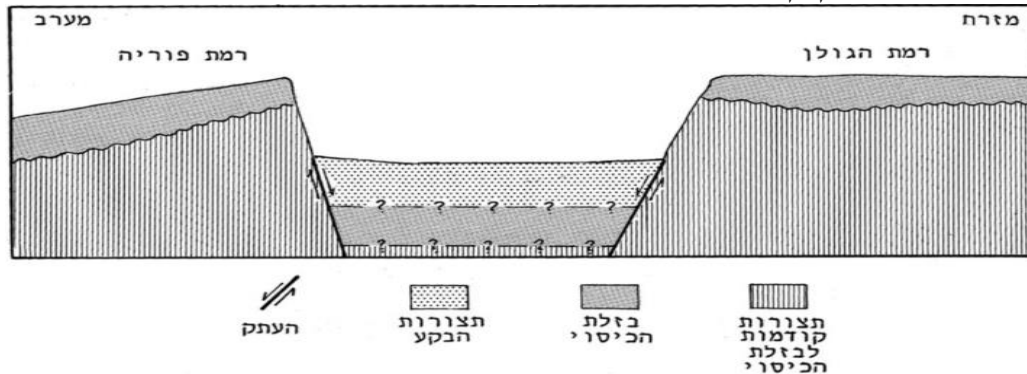
אחד הסימנים של התרבות הנטופית הוא האמנות הנטופית. מחרוזות, קישוטי שיער, חרוזים, כלים מעוטרים. רוב הכלים עשויים מעצמות או צדפים. כן נמצאו פסלונים של בעלי חיים, וכן דברים שמפורשים או דומים לבני אדם. באמנות הנאטופית ניכרים מאפיינים טבעיים אשר מקורם באמנות פליאוליתית עתיקה. אף על פי כן, נמצאו מספר צלמיות אנושיות, כמו ראשי האדם ממערת הנחל ועינין ופסלון אחד המתעד, כפי הנראה, זוג המקיים יחסי מין. כלים אשר עליהם חרוטות דוגמאות שונות, או לוחות עם חריטות בצורת בעלי חיים הם מרכיב נוסף של האמנות הנאטופית. נתזי אבן גיר, קרניים, עצמות וידיות מגל עשויות עצם הוסבו למיני יצירות. הדמויות הנפוצות הן של בעלי חיים כצבאים, ינשופים, פרים, צבים, מעלי גרה למיניהם ובבון אחד השנוי במחלוקת. התרבות הנטופית מאפיינת את א"י בתקופה האפי-פליאוליתית בא"י. היא התרבות המאוחרת בתקופה.

- לראשונה נראית ארכיטקטורה – מבנים מעוגלים בעינין, ואדי חמה וראש צין.
- התרבות מתאפיינת בסהרונים, צלצלים, חודי עצם מעוטרים, מכתשים ועליים. לראשונה מופיעים בארץ להבי המגל (עדות ארכיאולוגית לחקלאות).
- האמנות מתאפיינת במחרוזות צדפים (שכיחות גבוהה של דנטליות) וניבי שועלים שמהן עשו חגורות (נמצאו בקבר אל וואד). פרטי אמנות נוספים: צינור אבן מנחל אורן, עיטורים על קליפות יען.
- דמויי פסלונים: דמויות בע"ח ובני אדם – מגל מעצם שבקצהו מגולף ראש פר, ראש בקר בקצה עצם (אל וואד), פסלון של בע"ח כורע (אום א-זיטונה). דמויות אדם סכמטיות – ראש אדם עשוי אבן (עינין), צלמית מחרס (מערת היונים), זוג חבוק (זיווג ?) – עין סח'רי.

2. בזלת הכיסוי

שכבת בזלת שהתפרצה בזמן הפליוקן, ואשר גילה הוא 3-5 מיליון שנים. בזלת הכיסוי היא חלק מסדרת סלעים וולקניים שנקראת 'חבורת הבשן' והיא העתיקה שבהן. היא מונחת על סלעי הקרטון ומכסה שטחים נרחבים בדרום רמת הגולן ובגליל התחתון המזרחי, מראש פינה עד לבית שאן. התצורה חורגת משטח ישראל והיא משתרעת על שטחים נרחבים בדרום סוריה, עד להר הדרוזים, בצפון ירדן – באזור אירביד. הבזלת נדגמה ונבדקה בשיטת אשלגן-ארגון ושיטת ארגון-ארגון המדויקת יותר.

את בזלת הכיסוי אנו מוצאים משני צידי בקעת הירדן (מצוקי מבוא חמה ממזרח ומצוקי פוריה וכוכל הירדן ממערב). מתוך כך ניתן להסיק שבזלת הכיסוי קדמה להיווצרות בקעת הירדן. עד לפני כ-100 אלף שנה הייתה פעילות וולקנית באזור הגליל, גולן ועבר הירדן. עד אז התפרצויות געשיות היו גורמות לכיסוי של לבה באזור הגולן והגליל לכיוון מערב. עם היווצרות הבקע באזור בעקבות פעילות השבר הסורי אפריקאי נוצר מצב שחלק מן הקרקע, שהיה בעבר במפלס אחד, שקע. שכבת הבזלת שנמצאת בעמק וזו שעל ההר למרות ההבדלים בגבהים היו בעבר שכבה אחת של בזלת המכסה את הקרקע.

3. ייחודו של האתר אקרוטירי אטוקרמוס

האתר מיוחד בכלל ממצא של היפופוטם גמדי פרהיסטורי, שגודלו קצת יותר מכלב. באתר נמצאו כמות עצמות שיכולות להרכיב לפחות 505 היפופוטמים גמדיים. קצב הצטברות השכבות באתר הוא מאוד מהיר, כך שגם שכבה 4 וגם שכבה 2 מתוארות לסביבות BC 10,000. החופר באתר, אלן סימנס, טוען שהאנשים שחיו ובסביבתו צדו את ההיפופוטמים, והביאו את העצמות לנקודה אחת, שכבה 4 באתר. רוב החוקרים לא מקבלים את דעתו של סימנס. בשכבה 3 מוצאים עדות לבני אדם באתר, כלי אבן, ורוב החוקרים טוענים שזו ההגעה הראשונה של בני אדם לאי. האתר נמצא בדרום קפריסין על חוף הים. הוא התגלה בשנות ה-90. והינו הקדום ביותר בקפריסין והמתועד ביותר בתקופה כה קדומה. באתר נמצא מכלול עצום של עצמות היפופוטם גמדי (מרמז על

כ-505 (היפופוטמים) ועצמות פילים גמדיים (כ-209) ובשכבה עליונה יותר, התגלו כלי אדם. בתחילה חשבו כי האדם היה זה שצד וערס את עצמות בעלי החיים אגב הכחדה של זן ההיפופוטמים הנסיים מן האי. כיום ממצאי השכבות בהן יש הפרדה על ידי שכבת חול סטרילית בין שכבת העצמות המאסיבית לשכבה שבה עדויות לאדם הכוללות סדימנטים של אפר והימצאות כלי צור וחרוזים מובילים להנחה רווחת כי מדובר בשתי שכבות שונות לחלוטין ואין קשר בין האדם לריכוז העצמות במקום. בקפריסין בהיותו אתר מנותק מהיבשה והשפעה חיצונית (אזור אינסולרי) חלה הקטנה של בע"ח מה שהוביל להיפופוטמים ופילים גמדיים.

4. מבני ציבור בתקופה הניאוליתית

ניאוליתית קדם קרמית א'. בתקופה הניאוליתית ממשיכים להופיע מבנים עגולים שהופיעו עוד בתרבות הנטופית אך לראשונה מופיעים מבני ציבור שמשרתים את בני האדם החיים בסמוך ולא משמשים אך ורק למגורים. בתקופה זו הופיע העיר הראשונה בארץ ישראל – יריחו ובה נמצא מבנה עגול ששימש, תחילה, כמגדל שמירה על העיר ולאחר מכן כאתר קבורה. באתר ג'רף אל אחמר שבצפון סוריה (ברך הפרת) נמצא מבנה ציבורי עגול מהתקופה הניאוליתית הקדם קרמית א', מבנה דומה נמצא באתר וואדי פאיינן שבירדן ונטען שזהו המבנה הקהילתי הראשון. המבנה שנמצא בג'רף אל אחמר ככל הנראה שימש לפולחן כלשהו (אולי פולחן הבקר – כיוון שנמצאו בו קרני בקר, כפי שניתן לראות באתרים דומים מהתקופה). גם באתרים נוספים בתורכיה כגון נוואלי צ'ורי וגבלקי טפה נמצאו מבנים מלבניים גדולים מרוצפים טיח ששימשו ככל הנראה כמקדשים.

5. תרומת נוויל וגארוד למחקר הפרהיסטורי של ארץ ישראל

בתקופה הפלאוליתית העליונה (K-21K45 לפנה"ס) כמעט ואין שרידים של בני אדם קדומים באזור ארץ ישראל, אך עדויות לנוכחות ולפעילות של אותם אנשים יש לרוב. כלומר, אנחנו לא יכולים להגיד איזה סוג אדם חי כאן באותה התקופה, ההומוספינס או הניאנדרטל. כמו כן, אין כמעט עדויות ל"פרץ היצירתי" שאפיין את אירופה בתקופה זו. נוויל וגארוד חילק תקופה זו בא"י לרצף תרבויות ע"י שישה שלבים.

6. קלבסוס טנטה - Kalavasos tanta

אתר רב שכבתי שמכסה את כל תקופת הפליאוליתית הקדם קרמית ב' בקפריסין. אחד הדברים שנמצאו באתר, שיהפכו למאפיינים של קפריסין כולה, הוא מבנים ברורים. מבנה מעוגל עם קירות ישנים באמצע. אחת ההצעות לשחזור הוא שהקירות המרכזיים הישרים הם תמך לקומה שניה למבנה. אלמנט נוסף, גם הוא מופיע לראשונה ויהפוך למודל, והוא חומה לאתר. נמצא מבנה נוסף, גדול, דמוי KIVA, צורת ספירלה, ויתכן שהיה מבנה ציבורי. הקבורה באתר היא קבורה מכווצת. על ציור קיר רואים אדם שמרים את שני ידיו כלפי מעלה, אולי רוקד. אתר בקפריסין. האתר קדום וממשיך לתקופה מאוחרת, הוא מורכב משכבות רבות. ניתן לראות בו את התפתחות היישוב מהתקופה הניאוליתית קק"ב עד סופה. באתר מבנים מעוגלים במקבץ צפוף שחלקם נראים כמבני ציבור ומחולקים במחיצות, האתר גם מוקף חומה. למבנים באתר זה יש שרידי קירות בתוכם. באתר נמצאו ציורי קיר של דמויי אדם המרימים ידיים למעלה, קבורה מכווצת המאפיינת את התקופה הניאוליתית ואובסידיאן, דבר המעיד על קשר עם היבשת (מקור האובסידיאן באנטוליה). עם הזמן ניתן לראות שממצאי האובסידיאן התמעטו, דבר המעיד על ניתוק מהיבשת. כמו כן, המשכיות המבנים העגולים מעידה אף היא על נתק והמשכיות של תרבות קודמת אשר ביבשה כבר התפתחה.

7. דרך החיים הנטופית

מהפכה בדרך החיים של בני האדם-תחילת התיישבות הקבע. 1928 דורתי גרוט מגיעה לארץ, ראש אגף העתידות מדווח לה על מערה שנמצאת היום בשומרון, על גדות נחל נטוף. ואומר שיש מערה פרהסטורית עם הרבה חומר כמו כלי צור ועצמות והיא באה ומבצעת חפירה. במערת שוקבה היא מגלה את אותם כלים שנקראים סהרונים כי השבור יוצר צור של סהר, והיא מצאה להבי מגל, להבים שהכניסו אותם לכד ושמשו כניצול לחציר וחיתוך של דגנים ולכן בנוסף שהיא מוצאת שרידי בניה יש את הקבוצה הראשונה של האנשים שמתישבים קבע ומנצלים את הדגנים ולכן היא בעצם מגדירה אותה כתרבות נטופית. התיישבות קבע- מקום שבו אנשים שוהים ללא התחשבות בשינויים חברתיים או סביבתיים שמתרחשים בפרק זמן. לא משנה אם קורים תהליכים תרבותיים אנשים נשארים באותו מקום כל השנה וזה שינוי גדול למה שהיה קודם לכן שאנשים נעו במרחב. (קריטריונים של התיישבות קבע מבחינה ארכיאולוגית)

1. ארכיטקטורה- מתחילים להופיע מבנים כמו מבנים של זקני השבט
2. קבורה
3. פסולת
4. שטח גדול-שטח ישוב
5. תרבות חומרית: הצטברות של שרידים ארכיאולוגיים
6. אחסון- אם אתה נשאר כל השנה אחד הדברים החשובים הם צבירה של עודפים.

7. ניקוי שיטתי של המבנים
8. שינויים טיפולוגיים וטכנולוגיים של התרבות: כלי שחיקה
9. תזונה- סוגי ומגוון של ב"עץ וצמחים יש שינוי בתזונה, עדויות לביות
10. קיומם של בעלי חיים- סוגים של עכברים אתניים ושועלים, הם נמשכים להתיישבות ליד האדם. ברגע שאנחנו רואים שינוי גדול בעולם בעלי חיים הוא האינדקסיה הכי גדולה שיש התיישבות (תקופה אפי-פליאוליתית מאוחרת. התרבות הנטופית מציינת את תחילת התיישבות הקבע בא"י והמזה"ת. היא מציינת את תחילת ביות הצמחייה – חקלאות. הבנייה היא בצורה מעגלית, לראשונה מופיעים מבנים גדולים בהם מוקדי אש לצד מבנים קטנים. הקבורה מתבצעת בקבוצות, קבורה מאסיבית וקבורה מכווצת כקבורה ראשונית. ההתיישבות יוצאת מן המערות. באתר מערת היונים נמצאו מחוץ למערה מבנים הבנויים כ"כוורת". מבנים צפופים החולקים קירות. בתוך המבנים נמצאו קברים. עדויות נוספות להתיישבות קבע בתקופה היא הממצאים של עכבר הבית ודרור הבית שמתקשרים באופן ישיר ליישוב קבע. האדם בזמן זה לא עסק בגידולים אלא בניצול מאסיבי של השטח שלו מבחינת צייד אינטנסיבי של הגזלה (צבי ארץ ישראלי) ולקט תוך כדי הישארות בשטח ספציפי. ניצול אינטנסיבי של הדגניים ואכן נמצאו כלים רבים אשר שימשו לעיבוד דגניים כגון מגלים וכלי דיש. בתקופה הנטופית בני האדם החלו לאכול הכל משום ממצאי בעלי החיים הקטנים הרבים באזור. לסיכום: אפי-פליאוליתית מאוחרת. מציינת את תחילת התיישבות הקבע וביות הצמחייה. הבניה היא מעגלית ולראשונה מופיעים מבנים גדולים ובהם מוקדי אש לצד הקטנים. הקבורה היא: מאסיבית, מכווצת ובקבוצות. במערת היונים נמצאו מבנים מחוץ למערה והדבר מעיד על יציאת ההתיישבות מן המערות. נמצאו עכבר ודרור הבית מה שמחזק את הטענה כי חלה התיישבות קבע בתקופה זו. האדם באותה תקופה לא עסק בגידולים אלא בניצול מאסיבי של הסביבה שלו. צד את הגזלה וליקט תוך הישארות בשטח ספציפי. ניצול אינטנסיבי של דגניים ואכן נמצאו כלי דיש ומגלים לעיבוד הדגניים.

8. אגם הלשון

אגם שכיסה בעבר את בקעת הירדן והערבה ואשר היה האגם הקדום של ים המלח. האגם השתרע מדרום הכנרת בצפון, ועד לאזור חצבה בדרום. אורכו היה כ-230 ק"מ ורוחבו המרבי כ-15 ק"מ. האגם קרוי בכינוי "לשון" על שם רובדי החוואר שהושקעו ב"לשון" ים המלח, המוגדרים כתצורה הגאולוגית - תצורת הלשון. בתחתיתו של מצוק ההעתקים במדבר יהודה, אפשר לראות את קווי החוף הקדומים של אגם הלשון. גובהה של ימת הלשון היה כ-180 מטר תחת פני הים, גבוהה בכ-230 מטר מגובהו של ים המלח כיום. ימת הלשון הייתה עשירה במלחים, גיר וגבס, ששקעו במהירות גבוהה לקרקעית האגם. בעבר הייתה תקופה בה באגם הלשון התחבר עד לכינרת אך עקב שינויי אקלים האגם התכווץ עד אשר נשארו לנו ים המלח והכינרת כפי שאנו מכירים אותם כיום. כתוצאה מהשבר הסורי אפריקאי, אזור השבר תמיד יצר אגמים. לפני 60,000 שנה ועד 15,000 שנה לפנינו היה אגם גדול מדר' הכנרת של היום ועד חצבה לערך שנקרא אגם הלשון (Lisan). באתר אוהלו 2 בדרי' הכנרת שמתוארך ללפני 19 אלף שנה נמצאו עדויות להתיישבות אדם צמוד לאגם וכך ניתן לדעת את פני גובה המים של האגם - כ-200 מטר מעל לפני ים המלח כיום. האגם, מכיוון שהיה נמוך ומוקף בהרים סביבו, היה פחות מושפע מהאידוי האינטנסיבי בתק' הקרת. לכן התייבש רק בתקופת יובש לפני כ-עשרת אלפים שנה ולא בתק' הקרת.

9. הופעת הבארות במזרח התיכון

הבאר הקדומה ביותר במזה"ת נמצאה בקפריסין באתר **מילות'קיה (Mylothkia)**. הבאר בעומק 7 מטרים נמצאה סתומה ובה גולגולות אדם, משערים כי לאחר שלא היה עוד צורך בשימוש תקין בבאר תפקידה הוסב לצרכי פולחן. הבאר הקדומה בא"י נמצאת באתר עתלית ים. כיום נמצאת כ-10 מ' מתחת לפני המים. היא מתוארכת לתקופה הניאוליתית קדם קרמית ג'. באתר נמצאו עוד בארות מתחילת התקופה הקרמית בעומק של 6 מטרים. האנשים שחפרו אותה הגיעו למי תהום או גובה פני הים כפי שהיה אז. הבאר מדופנת. נמצאה באר מהתק' הקרמית גם באתר שער הגולן. ביריחו נמצאו בורות שכנראה שימשו לאגירת מים. הופעת הבארות מדגישה את המעבר להתיישבות קבע והתפתחות תרבותית ומחשבתית לצורת החיים במקום אחד.

10. התרבות החריפאית

התרבות החריפאית היא תרבות ארכאולוגית פרהיסטורית של ציידים לקטים נוודים, שהתקיימה באזור הר הנגב, הנגב המערבי וצפון סיני בסוף התקופה האפילאוליתית, בערך בשנים 12,800 - 11,700 לפני זמננו. התרבות הוגדרה לראשונה באתר הארכאולוגי **אבו סאלם** שבהר חריף, ומכאן שמה. התרבות החריפאית מקבילה מבחינת זמנה ומאפייניה לשלב המאוחר של התרבות הנאטופית. היא נחשבת כהתאמה של ציידים-לקטים לתנאי המדבר של השלב המאוחר ביותר בתור הפליסטוקן. התרבות החריפאית התגלתה והוגדרה בשנות ה-70 של המאה ה-20 בסקר ארכאולוגי שערך הארכאולוג **אנטוני מרקס** בהר הנגב. המאפיין הבולט של תרבות זאת הוא ראש חץ בצורת מעוין הנקרא "חוד חריף", המהווה שיכלול בעיצוב ראש החץ, יחסית למיקרוליתים הנאטופיים.

אתרי התרבות החרפאית, מממוקמים בהר חרף ובסביבתו, וגם באזור חולות שונרא בנגב המערבי, באזור מכתש רמון ובג'בל מע'רה בצפון סיני. האתרים הגדולים ביותר נמצאים בהר חרף: אבו סאלם ורמת חרף. באתרים אלה השתמרו שרידי מבנים חפורים-למחצה באדמה במתאר מעוגל או סגול, מכתשים, שרידי מדורות, כלים מאבן ועצם, וכן קונכיות ימיות שיובאו מים סוף ומהים התיכון. נמצאו עדויות רבות לציד, לפי עצמות בעלי חיים, בעיקר צבאים ויעלים. מתוארכת בין 9,800-10,450 לפנה"ס. נחשבת להיות אחד המרכזים של הנקק"א. תרבות נוודית – ציידים לקטים, המופיעה בדרום א"י וסיני בלבד ומהווה נדבך של התרבות הנטופית המאוחרת. חלק מהזמן התרבות מתקיימת במקביל לתרבויות אחרות מהתקופה הניאוליתית. שמה התקבל מהר חרף שם נמצא האתר המרכזי של התרבות, אבו סאלם. מאפיין מרכזי ומנחה של התרבות הוא חוד חרף (חוד להבי עם תקע ושברור על הגחון). חודים אלה היוסוג של מיקרוליט קטן מאוד, לרוב בצורה משולשת או סהרונית. נקר מיקרוליטי, ולראשונה יש צורה מוגדרת של ראש חץ, פערורים. ממצאים: מבנים עגולים. משטחים שנראים כאילו נועדו לכתישה. בהר חרף נמצאו דנטליות וצדפים מים סוף ומהאוקיינוס ההודי לעומת התרבות הנטופית שם הצדפים מהים התיכון – ייתכן ומדגיש את הנוודות והמסחר המגוון שהיו לאנשים החרפאים. נמצאו גם אוכרה ודנטליות המעיד על היות אנשי התרבות מקושטים.

11. מישור החוף של ארץ ישראל ברביעון

במהלך תקופות הקרח והתקופות הבינקרחוניות מפלס הים עלה וירד. תופעה זו גרמה להיווצרות רכסי כורכר (חול שהתלכד עם גיר והפך לסלע). בין שכבת כורכר לכורכר נמצאת חמרה (אדמה אדומה מלאה בחומרים אורגניים). רכסי הכורכר נמצאים היום גם מתחת לפני הים וגם במרחק אל פנים הארץ וכנראה מעיד על קווי החוף הקודמים בא"י. בדרום הארץ, כנראה בגלל שיש יותר חול יש רכסי כורכר עבים וגדולים יותר לעומת צפון הארץ.

12. בתים ומקדשים בצ'אטאל הוויק

אתר גדול וחשוב מאוד באנטוליה. קרוב מאוד להר געש ולכן קרוב מאוד למקור אובסידיאם. האתר היה מיושב בצפיפות, על תל, כאשר מסביב, לפחות בעונות מסוימות בשנה, היו ביצות. הבתים בנויים מלבנים וטיח. האתר נחפר בשנות ה-60 לראשונה על ידי ג'יימס מלארט. הוא עבד בשטחים גדולים וחיפש בעיקר יחידות ארכיטקטוניות. בשנות ה-90 נחפרו חפירות נוספות באתר על ידי איאן הודר. החפירות הללו הם מצומצמות בשטח שלהם אבל מדוקדקות מאוד. משחזור של קירות הלבנים עולה שהבתים נבנו בצפיפות כל כך גבוהה שלמעלה אין רווח בין בית לבית. לפי הצעה זו, המעבר בין בית לבית נעשה על הגגות. גם הכניסה למבנים נעשת מהגג. בשכבה 3 של האתר כבר יש הופעת קרמיקה, כאשר השכבות התחתונות ללא קרמיקה. לפי מלארט, בשכבה B6 יש מבנים שהוא מכנה אותם מקדשים. במבנים אלו מוצאים קרניים של פרים. חלק מהמקדשים האלו הם אזורים פולחניים בתוך בתים פרטיים. מוצאים ציורי קיר גאומטריים. בנוסף מוצאים עיטורים של עופות גדולים ואנשים ללא ראשים. נמצא ציור שנקרא "שני הברדלסים" שני ברדלסים מחוברים באזור הראש. לדעת החופרים החדשים, השימוש של מלארט במונח מקדשים אינו מדויק, לדעתם אי אפשר להבחין בין מקדשים ובין בתים פרטיים רגילים. הממצא החומרי בתוכם, כלי הצור, הכלים, מאוד דומה.

האתר צ'אטאל הוויק ממוקם במרכז אנטוליה ורובו מתוארך לתקופה הניאוליתית הקדם קרמית ב'. האתר מצוי על גבעה טבעית שלפי מחקרים על התקופה המדוברת היה מוקף ביצות עונתיות ולכן היה סגור בחלק מן השנה והיה קושי מסוים להיכנס ולצאת ממנו. באזור האתר קיימים הרי געש שהיו פעילים באותה תקופה.

הבתים בנויים בצפיפות ללא מרווחים ביניהם, מעין כוורת. הבניה הייתה בלבנים ולא אבנים. משערים כי הכניסה אל הבתים הייתה מהתקרה בעזרת סולמות והפעילות החברתית הייתה נעשית על הגגות, כך כנראה עברו גם מבית לבית. הקירות החיצוניים של הבתים שימשו מעין חומה של העיר.

בחלק מן הבתים נמצאו קרניים של חיות ופסלונים דמויי חיות טורפות כגון ברדלסים וחזירים. מוטיב נוסף הוא אדם לראש בתנועה. החוקר של האתר, מלארט, הניח כי בתים אלו שימשו כמקדשים וטען כי היו באתר 108 בתים ו-48 מקדשים. מלארט טען שלא סביר שאדם יתגורר במבנה בו הפסל מופיע. לא ברור אם צדק או לא משום שמדובר בכמות גדולה מאוד של מקדשים לעומת בתי המגורים. המקדש האופייני לתקופה זו היה מאוד קטן.

באתר נמצאו כלים עשויים מזכוכית אובסידיאן והאזור כולו מהווה מרכז חשוב של מחצב זה. באתר נמצאו כמויות גדולות של ציורי קיר ומלארט שיחזר חלק מהם. אחד הציורים שמלארט שיחזר זוהה על ידו כהר געש. כאשר הוא התפרץ הוא פלט אובסידיאן ובו נעשה שימוש נרחב באתר זה. נמצאו גם צלמיות של נשים לקראת לידה או בלידה. צלמית אישה היושבת על כיסא שעליו שני ראשים של אריות. ערימות קברים רבות. נמצאו פגיונות צור בצורות של בע"ח.

13. יריחו בתקופה הניאוליתית הקדם -קראמית א'

בשנת 58 קתליון קניון מגיע לחפור ביריחו. זו אחת החפירות הראשונות שנעשות ע"פ המתודה המקובלת היום שבא הארכיאולוג משאיר חתכים ובעזרתם מפרש את השטח. ע"פ הסטרטיגרפיה היא מחלקת את התקופה הניאוליתית. התרבות העיקרית של התקופה נקראת הסולטנית ע"ש תל יריחו שנקרה גם תל א-סולטאן (מאופיינת בגרזנים וקילפים).

שטח האתר הוא כ- 20 דונם. קניון חושפת ביריחו חומה ומגדל שמתוארכים היטב ע"פ הסטראטיגרפיה ל- KY 11, היא מגדירה את המקום בתור העיר הקדומה בעולם. גובה המגדל כ-9 מ' ו-8 מ' קוטר, החומה כ-4 מ' גובה וכמטר וחצי רוחב. בכניסה ישנם 22 מדרגות מטווחות. אפשר לזהות בו שלבים שמעידים על שינוי פונקציונאלי. תחילה יש לידו בורות ואח"כ משמש לקבורה. ברור כי המגדל נעשה ע"י כמות גדולה של אנשים לאורך זמן. זה מראה כי היה שלטון ריכוזי כלשהו שהצליח להוציא את זה לפועל.

עופר בר- יוסף מציע כי תפקיד החומה הייתה נגד שיטפונות. זה לא לגמרי מסתדר עם כיוון השיטפונות באזור. דני נווה טוען כי תפקיד החומה איננו הגנתי אלא יותר סמלי, להראות את גבולות השטח הציבורי- עירוני. רן ברקאי ורועי עירן טענו כי יש למגדל משמעות אסטרולוגית. הוא ניצב מול הר קרן-טל ומכוון ע"פ כיווני השמיים. אולי שימש כמקדש לעונות השנה.

האתר יריחו נמצא על תל אל-סולטן וממנו גם שם התרבות הסולטנית המאפיינת את התקופה. האתר נחפר ע"י קתלין קניון ושם היא קבעה את החלוקה של התקופה הניאוליתית הקדם קרמית בעזרת הרצף הכרונולוגי של התקופה שנמצא בתל ומהווה את הרצף החשוב ביותר של התקופה בא"י.

בנק"א נמצא יישוב של כ-40 דונם ובו מבני לבנים מעוגלים. כמו כן, נמצא מגדל עגול בגובה של 8.5 מטרים ולידו חומה בגובה 4 מ'. קניון האמינה כי מדובר בביצורים על היישוב בגלל שהיה במקום מקור המים העיקרי של האזור ולכן גם קבעה את האתר כ"עיר הקדומה ביותר בעולם". כנגדה טען בר יוסף כי מדובר בסוג סכר שנועד להטות מי שיטפונות ולהגן כך על היישוב. חלק מן החוקרים הציעו גם כי מדובר במבנה לשימושים פולחניים. גאורד טענה שפונקציה המגדל הוא בהגנה על התוצרת החקלאית. אנאטי טען שהעושר של יריחו לא בא מחקלאות אלא ממסחר במלח.

14. חשיבותו של האתר עובדייה

נחפר ע"י שטקליס בשנות ה-50, ע"י עופר בר-יוסף וצ'רנוב בשנות ה-70-80, צ'רנוב המשיך אח"כ בבדיקת מכלול עצמות בע"ח. נמצא בעמק הירדן, דרומית לכנרת, בגליל. שייך לאשליית תחתונה, מתוארך 1.4 מיליון. בר יוסף הגדיר 4 שלבים גיאולוגיים: LI-FI-LU-FU (אגמי תחתון-נחלי תחתון-אגמי עליון-נחלי עליון). רוב הארכיאולוגיה שייכת לנחלי תחתון (FI). ההשתכבות האתר כיום היא אנכית - זזה בגלל שברי משנה טקטוניים, כך שהחפירה דרך השכבות היא על הקיר של האתר ולא על הקרקע. זהו האתר הקדום ביותר שנמצא בארץ: מאפיין את היציאה מאפריקה (נמצאו קדומים יותר, עובדייה הוא אחד הגדולים) אתה היציאה מאפריקה הקרוב ביותר לאפריקה שנמצא. תוארך ע"י מכלול עצמות בע"ח. מכלול הכלים נמצאו אבני יד גסות, כל קצוץ, קופצים - עיקר המכלול, כלי נתז, הצרונים וספרואידים -עשויים מחומרי גלם שונים (בחירת חומרי גלם). עובדייה הוא אתר בדרום הכנרת אשר לפני 1.4 מיליון שנים ישב על גדות אגם עובדייה. באתר נמצא הממצא הקדום ביותר להתיישבות אדם בא"י ועל כן חשיבותו הרבה למחקר. האתר נתגלה בסוף המאה ה-19 ע"י חופר גרמני, בלנקנהורן, הוא מצא בשכבות סימן של רכיכת מנולפסיס החיה במים מתוקים בלבד.

האתר נחפר ע"י שטקליס משנת 1967-1960 והמשיך אותו בר יוסף בין השנים 1974-1968. באתר נמצאו עצמות בע"ח שהיו מוכרים מאזור אפריקה ואירופה (נמר, פיל, היפופוטם) וכלי יד של אדם.

בעקבות פעילות טקטונית בעמק הירדן, השכבות בתצורת עובדייה התרוממו ולכן בחתך השכבות אינן אופקיות אלא נוטות. החפירות נעשו בצורה אנכית ובעזרת תעלות. הממצא האנושי באתר מעיד על הימצאות האדם (אירקטוס כנראה) ועל כיוון התפשטות האדם מאפריקה לאורך השבר לכיוון אירופה.

השכבות באתר :

LI : אגם קדום (האתר נמצא מתחת למים).

FI : מפלס האגם יורד והאתר נמצא על חוף האגם. – הרבדה נחלית.

LU : מפלס האגם עולה (האתר שוב מתחת למים).

FU : המפלס יורד. – הרבדה נחלית.

הממצאים הקשורים לאדם נמצאו בשכבה FI. שכבה חלוקית עליה נמצאו שרידים של בני אדם. מפלסים אלה נקראו מפלסי החיים. האדם יצר כלים מחומרי הגלם באזור: פריטי צור לחיתוך, ספרואידים מאבני גיר ואבן יד (קהה למטה והולך וצר למעלה) מצור. באתר גם נמצאו שרידי בע"ח כגון אנטילופות, איילים עם מוטות קרניים גדולה מאוד, פילים טורפים, קרנפים, נמר-חרב. נמצאו גם שרידי שיניים המרמזים על דמוי אדם שחי שם. האתר מציין את התפשטות האדם ויציאתו מאפריקה לפני כ-מיליון וחצי שנים. הגירה מאולדווי לאורך השבר הסורי-אפריקאי אל עובדייה ומשם לאירופה.

15. כלי החרס של התקופה הניאוליתית

בתקופה הניאוליתית חלה התפתחות בהליך יצירת כלים ובמקום כלים עשויים סיד החלו ליצור כלי חרס. החידוש העיקרי בתקופה זו הוא השימוש בטכניקה פירוטכנית לשריפת הקרמיקה, כנראה ההשפעה הגיעה מאזור סוריה. ניתן לחלק את התקופה לתרבויות:

יִרְמוּקִית (שער הגולן): הקרמיקה הקדומה בא"י. מאופיינת ע"י חריטות דגם אדרת הדג, קנקנים עם ידיות צוואר וקרמיקה צבעונית ומעוטרת.

יִרְיָחוֹ: קרמיקה עם עיטורים בצבע אדום, כמעט אין דגם אידרה, אין חריטות אלא צביעה באדום.

וַאֲדִי רֶבֶה: כלי חרס ממורקים בשחור ואדום, מופיעה צורת שפת קשת (שפה קמורה – מזכירה את הספרה 8) וכלי חרס עם תבליט דמויות אדם.

תרבות קטניף: שכיחות **לידיות גדולות ועבות**. החרסית עורבבה עם קש לחיזוק החרס. התרבות הקטיפית היא המאוחרת מבין תרבויות התקופה הניאוליתית ויש המשייכים אותה לתקופה הכלכוליתית.

16. נטופית מוקדמת ומאוחרת

התרבות מופיעה בתקופה האפי פליאוליתית המאוחרת. בין 13,500 ל-10,200 אלף לפנה"ס. היא נקראת על שם ואדי נאטוף שם גאורד גילתה אותה לראשונה ב-1928 והגדירה אותה כשחפרה במערת שוקבה. בבסיס המערה מצאה גאורד מאפיינים של התרבות המוסטרית. האתרים הנטופים מתרכזים בעיקר באזורי הצומח הים-תיכוני.

התרבות מאפיינת את תחילת יישובי הקבע וביות הצמחייה. כלי המאפיין את התרבות הוא המיקרוליט הסהרוני. ככל שנעים קדימה לאורך התקופה הסהרונים הופכים לקטנים יותר.

מוקדמת: 11-13 אלף שנה.

שכיחות של מיקרוליטים סהרונים גדולים שנוצרו ע"י שברור חילואן (סדרת מכות על הקצה היוצרת סהר משני צדדים). **בעינן** נמצאו בתים מעוגלים ובחלקם מוקדי אש. שקעים לעמודים במרכז המבנה – מעיד על מבנה קל שבסיסו אבן והשאר חומר מתכלה. קבורת בודדים.

מאוחרת: 10-11 אלף שנה.

שכיחות של סהרונים קטנים (עד ס"מ) ללא שברור על הגחון. המבנים הופכים לקטנים יותר והקבורה לקבוצתית.

17. האשלית התיכונה-עליונה באר ישראל

התרבות האשלית מאופיינת באבני יד דו פניים. ניתן לראות התפתחות בכלים בין התקופות. בעליונה הכלים מחודדים, קטנים יותר וסימטריים.

אשלית תיכונה – 800 אלף שנה BP. **אתרי מפתח**: גשר בנות יעקב, עברון, רוחמה ; **ממצאים**: קופיצים מבזלת (גשר בנות יעקב), אבני יד דו פניים (עברון).

אשלית עליונה – 400 אלף שנה BP. **אתרי מפתח**: ברכת רם, מעיין ברוך, רבדים, מערת טאבון, אום כתפה ; **ממצאים**: שרידי עצמות בע"ח כלים דו פניים (רבדים), צלמית מאבן – ייתכן ופריט האומנות הראשון בעולם אם אכן שימש כפריט אומנות (ברכת רם), כ-8,000 אבני יד (מעיין ברוך). שרידי אדם במערת אום כתפה המהווה ראיה לכך שהאדם החל להתיישב במערות.

18. נוואלי צ'ורי וגבלקי טפה

האתרים מאנטוליה אלו, מתוארכים לתקופה הניאוליתית הקדם קרמית נמצאו מבנים גדולים (ציבוריים) ובהם פריטי אומנות – ייתכן ומעיד על פולחן.

נוואלי צ'ורי: המון פסלים ותרבות! תרבות רבות! ריקוד מפוסל!

מצוי על שפת נהר הפרת. נמצא מבנה פולחני בעל רצפת טיח המכיל ספסלים ומונולית. ברור שאנשים לא חיו בו ושימש לטקסים. לאנשים שם היה עולם רוחני מאוד מגוון והאתר מאופיין בפיסול. רואים מסכות אבן ואפילו עיטורי נחש. הפסלים נוצרו כהשראה מן העולם הרוחני כנראה. רואים פסל עם שני אנשים אשר ידיהם ורגליהם פשוקות והדבר מעיד על ריקוד. עוד נמצאו מסיכות אבן מיניאטוריות, פיסול באבן של דמויות (חיות וראשי אנשים), שבר קערת אבן עם תבליט של אנשים רוקדים (או מתפללים) וביניהם חיה.

גבקלי טפה: פסלים גדולים רבות!!!! מקדש ראשון!

מתוארך בכ-10,000 לפנה"ס. תחילת התקופה הניאוליתית הקדם קרמית א'. נמצאו עמודי אבן אשר בחלקם העליון יש חורים. יכול להיות שהיו חלק מקונסטרוקציה על ושכל העמודים תמכו במשהו. הדבר המעניין הוא שהיו גדולים, 3 וחצי מטר. הם היו מעוצבים ועליהם עיטורי בע"ח (שועלים, אריה, פר, חזירים, נחשים). אנשים אלה תוך זמן קצר הפכו למבייטי בע"ח. פסלונים של ראשי אדם באבן, פסלים עם זיקפות ואישה בעת לידה. עמודי האבן האלה הם בעצם העדות למקדש הראשון בתולדות האדם. הדבר מעיד על פולחן שהאדם ניהל על מנת להשפיע על משהו שיקרה לטובתו. הטקסים האלה נועדו לסייע באופן רפואי. המקדש המקראי והמקדש של העת העתיקה מראים על האמונה של האדם אז שהאל גר בו.

19. ביות הדגניים

תחילת החקלאות למעשה החלה בביות דגניים. כאשר האדם החל לבסס את מנהגי האכילה שלו על ביות צמחים שהוא זורע.

הדגניים הראשונים שביתו הם חיטת הבר ושעורת הבר. בטבע, השיבולת נוטה להינתק בעצמה וכך הגרעינים מתפזרים, הזרע כולא חזק במעטפת והגרעינים קטנים יחסית. האדם בחר את השונים (מוטציות) שלא ניתקה מהם השיבולת וכך למעשה הרבה סוג של דגן המתאים לצרכיו. עם השיבולת והחיטה המבויתת, הגרעינים גדולים יותר, קל להפריד את הזרעים והשיבולת לא נופלת. באתר נתיב הגדוד נמצאה חיטה כאשר זהו אזור שבו היא לא צומחת וזוהי עדות לכך שהאנשים הביאו אותה איתם. אתרי המפתח: יריחו, נתיב הגדוד, תל אסוואד, מוריבת, תל אבו הוריירה.

20. האתר אהלו II

מחנה דייגים-צידים-לקטים בן 23,000 שנה על חוף הכינרת אשר התגלה ב-1989 עקב ירידת מפלס מי הכינרת ואשר עד אז היה מכוסה במים. החפירות באזור נערכו ע"י דני נדל. האתר נמצא בגובה של 213/212 מטר מתחת לפני הים. כלומר, 3-4 מטר מתחת לפני המים כשהאגם מלא. הממצאים שהתגלו תוך כדי חשיפת המחנה הם בני 23,000 שנים והם מרשימים בטיבם ובאיכות השתמרותם. במחנה התגלו שרידי שש סוכות, הקדומות ביותר מסוגן בעולם. כמו כן התגלו קבר באתר נמצא קבר של גבר שגילו בין 35-40 שנים והיה כנראה נכה, מדורות ומתקנים נוספים. החפירות הראו כי שטח האתר גדול משני דונם.

האתר נמצא על גדות הכנרת ונחשף בעקבות ירידת מפלס הכנרת בשנות ה-90. האתר כולו השתרע בשכבת אדמה רוויה מים ולכן נשמר ברמה גבוהה מאוד. האתר מתוארך ע"י שיטת פחמן 14 בין 23-19 אלף שנה BP. האתר עצמו ישב על גדות ימת הלשון כאשר הייתה קיימת. באתר נמצאו שרידי צמחים, בע"ח, כלי יד של האדם (מיקרוליטים, להבונים, אבני שחיקה) וממצאים אורגניים שמרמזים על צורת ההתיישבות. נראה כי האדם חי שם בסוכות והיה ציד. הייתה שכבה שעליה חיו אנשים, היא הורבדה בשכבה נוספת והיא כוסתה במים ולכן נשתמרה טוב.

21. ייחודו של האתר גשר בנות יעקב

נחפר ע"י שטקליס בשנות ה-50 וע"י נעמה גורן בשנות ה-80. האתר נמצא בנהר הירדן, צפונית לכנרת. שייך לאשליית תיכונה, כ-800-700 אלף שנה לפני זמננו. האתר היה קבור מתחת לפני המים, הייתה בו השתמרות מצויינת (מפאת חוסר החמצן), נמצאה אפילו חומר אורגני (עץ). באתר נמצאו קופיצים מבוזלת, חומר הגלם יובא ממרחק (רמת הגולן) והקופיצים נעשו בטכניקה שנקראת קומבווא - הפקת נתז מנתז כאשר לכלי ישנם 2 גחונות, טכניקה זו ידועה מאפריקה. עוד נמצאו עצמות בע"ח עם סימני חיתוך.

האתר נמצא דרומית לעמק החולה. נחפר בשנות ה-30 ולאחר מכן בשנות ה-50 ע"י משה שטקליס. בשנות ה-80 חפרה במקום נועה ענבר. תוארך לפי פליאומגנטיזם ל-800 אלף שנה BP. באתר נמצאו אבני יד רבות עשויות בזלת, שרידי בע"ח (פיל קדום) וצמחים.

האתר השתרע בצורה טובה מאוד משום שהיה רווי מים ולא במגע ישיר עם המים. באתר השתרע ענף עץ בן כ-800 אלף שנה. באתר נוכחות גדולה של בזלת ונמצאו כלים רבים מחומר גלם זה כגון אבני יד ועוד. נמצאו סכינים גדולות שהיו בעלות דו-פנים וקצה רחב. ממצאים אלה מעידים על היציאה מאפריקה כי זו תופעה אפריקאית. ריכוזי הצור השרוף הם עדות לשימוש באש (מוקדי אש). עפ"י הממצאים באתר ישב הומו אירקטוס ומהווה נקודת מעבר שלו בדרך מאפריקה לאסיה ואירופה. כנראה מדובר פה ביציאה שנייה מאפריקה. הממצא החומרי מזכיר את התרבות החומרית באפריקה המתוארך לתקופה זו ולכן נראה כי האדם שיצא מאפריקה הביא עמו את תרבות זו והשתמש בה בגשר בנות יעקב. באתר נמצאו גם שרידי זרעים ועצים הנותנים תמונה על מגוון הצמחים בתקופה ההיא. נמצאו שרידי ערמון המעידים על כך שהאדם פיצח אגוזים. נמצאה גם עדות לרכיכת וויפארוס אשר הייתה קיימת באיזורים קרים יותר. באתר ישנן הרבדות שונות המייצגות אפיונות שונות בחיי האדם שמפרידות ביניהן מאות אלפי שנים.

22. תרבות ואדי רבה

תרבות שהיא אחת משלושת התרבויות של התקופה הנאוליתית הקרמית. אחד האתרים החשובים של תרבות זוהוא עין אל ג'רבה. הקרמיקה מאופיינת במירוק בצבעים אדם ושחור. על חלק מהכלים הדביקו תבליטי חרס של אדם בפיסוק רגליים וידיים. מבחינת כלי הצור, אין מסוריות, יש מעט מאוד ראשי חיצים, ויש הרבה להבי מגל בעלי קצה פעיל ישר ושינון עדין. לתרבות ואדי רבה יש ואריאנטים מאוחרים: אחד הוא אריאנטים הוא "קרמיקת בית שאן", שמאופיינת בכלים גדולים וקנקנים בעלי ידיות. אתר אחר, תל צף שנמצא בעמק הירדן, מדרום ארץ ישראל מאופיין בעיטורים על הקרמיקה בצבעים שחור ואדום. ישנם אתרים חשובים נוספים, בעיקר לאורך נחל הבשור ולאורך החוף. אתרים אלה מסוף האלף ה-6 עד אמצע האלף ה-5 לפנה"ס. האתרים המוקדמים מכונים "קטיפיים" והמאוחרים "בשוריים". בקטיפ נמצא תינוק קבור בכד, תופעה שמוכרת בתקופות מאוחרות יותר. תרבות זו נמשכה פרק זמן די ארוך. הקרמיקה של קטיפ מאופיינת בידידות.

1. — 5,800-5000 לפנה"ס

תרבות המאופיינת חלק מן התקופה הנאוליתית בארץ ישראל בצפון הארץ. התרבות הוגדרה ע"י ג. קפלן בשנות ה-50. היא מאופיינת בעיקר בקרמיקה ממורקת ולהבי מגל. קרמיקה: ממורקת שחור או אדום ובעלת שפת קשת (מזכירה 8). העיטורים על הכלי נעשו ע"י הדבקת חימר (מזכיר שיטת עיטור ליד הים השחור).

להבי מגל: ברק השימוש בלהבים צר יחסית מה שמראה שרוב הלהב היה מכוסה. הלהבים של תרבות זו היו חסרי שינון כמעט ולא נוצרו ע"י שברור לחץ.

- 23. תרומת מחקרי הנגב וסיני לשחזור התרבות בתקופה הפליאוליתית העליונה**
בשנות ה-70 החלו לערוך סקרים וחפירות יזומות בנגב וסיני. זו הייתה הפעם הראשונה שנערך מחקר יזום ולא בעקבות תגלית ארעית. המחקר איפשר גילוי נרחב של אתרים והבנת פריסת האתרים והתפתחות התרבויות. גילו כי מרבית האתרים פתוחים, נמצאים תחת כיפת השמים, לרוב קטנים וחד שכבתיים. נקבעו תיארוכים מוחלטים באמצעות פחמן 14 – דבר אשר החליף את התיארוך היחסי שבוסס עפ"י הסטרטיגרפיה בצפון הארץ. חלק מן האתרים בסיני הם בעלי תיארוכים שונים: 15-40 אלף שנה. לראשונה, שחזור רצף תרבויות, כיום ידוע כי יש חפיפה בין התרבות האחמאריט והאורניאקית-לבנטינית. היו מקבילות ולשתייהן קדמה התרבות האמירית. נהוג לומר שהתקופה הפליאוליתית העליונה התחילה בכ-37 אלף לפנה"ס. אתרי מפתח: בוקר, קדש ברנע, ערק אל אחמר, אבו נושרה ועין עקב.

- 24. הצלמית מהאתר ברכת רם**
האתר פתוח, רמת הגולן למרגלות הר געש. נחפר ע"י נעמה גורן בשנות ה-80. מתוארך ל-300 אלף - אשלית עליונה. ממצאים - אבני יד, מקרצפים, פסלון - צלמית. הצלמית היא חלוק נחל עם שיוף לא טבעי, המתואר כ"אולי" האומנות הניידת הקדומה ביותר.
ברכת רם נמצאת ברמת הגולן. בין 2 שכבות בזלת המתוארכות באמצעות אשלגן-ארגון ל-800 אלף שנה ו-230 אלף שנה נמצא גוש אבן שיכול להיות צלמית. הצלמית עצמה מתוארכת לכן ל-300 אלף שנה BP בערך – אשלית עליונה. ה"צלמית" נמצאה באתר ואינה מותאמת לסביבה (אבן לעומת בזלת), לכן משערים שהביאו אותה לשם ולא ניתן לשער את גילה המדויק. מלבד חריצה קטנה באבן אין עוד סימנים לעיצוב של יד אדם ולכן כלל לא ברור אם אכן מדובר בצלמית ובפריט אומנותי או סתם באבן. בכל מקרה מדובר בפריט שאדם נשא אותו וחרט עליו משהו ולכן יש חשיבות לממצא הקדום הזה.

- 25. האתרי אבו חוריירה וג'רף אל אחמר**
שני האתרים נמצאים בצפון סוריה, ברך הפרת, וקיימים בהם שכבות מהתק' הניאוליתית הקדם קרמית.
אבו חוריירה – נמצא באזור ברך הפרת ויש בו שכבות מהתק' הניאוליתית המאוחרת בבסיס ועד נק"ב מעל. באתר יש ממצאים של מבנים מעוגלים מהתק' הניאוליתית וניתן לראות התפתחות למבנים מרובעים בשכבה נק"ב. במקום נמצאו גם קבורה מכווצת ומוקדי אש.
ג'רף אל אחמר – נמצא צפונית לאבו חוריירה ובו ממצאים בעיקר מנק"א. באתר נמצאה ארכיטקטורה מלבנית ומעוגלת משולבת. גם נמצא מבנה עגול המחולק לחדרים מרובעים. מאמינים כי שימש כמבנה ציבורי – עדויות ראשונות לטקס קהילתי (פולחן?). על מפלס המקום הציבורי נמצא שלד חסר ראש ולידו גולגולת שלא שייכת אליו. עוד נמצאו באתר: קרניים של בקר. באותה תקופה עוד לא היה ביות של בע"ח ולאנשים באותה תקופה כן היה עניין בקרניים. עדות להכנת מזון בצורת עוגות דגנים. ראשי חיצים עם תקע. קערה עם מכתש עשויה מאבן עם עיטורים על צידה: ראשי ציפורים, לביאות, חריטות של עקרבים ופרצופים. תחריטי ציפורים. כלי שחיקה, כלי צור ואובסידיאן, צלמיות וחרטות.
אתרים אלו מקדימים את א"י בארכיטקטורה ולכן תומכים בהנחה כי ישראל הושפעה ארכיטקטונית מהצפון.

- 26. מדוע הופיעה החקלאות?**
החקלאות התחילה בשלהי התקופה הפליאוליתית, בתרבות הניאוליתית, לקראת שנת 10,000 לפנה"ס. לסיבת הופעתה יש 4 תיאוריות:
א. גורדון ציילד – תיאורית נווה המדבר: טוען כי בסוף הפליסטוקן היה יובש אקלימי אשר כפה על האדם לגור בעמקי נהרות. היות והפכו לתלויים במים (בשל היובש) הפסיקו לנדוד, היות והם התרבו והיה מחסור במזון התפתחה החקלאות. *התיאוריה נפסלה בגלל שע"פ בריידוד לא הייתה תקופת יובש, מה גם שהצמחים שביתו, מקורם באזור הררי ולא בעמקי נהרות.
ב. רוברט בריידוד: טען שהשינוי האקלימי המשמעותי, אם קרה לפי ציילד, לא קרה במזה"ת. מצא שבעמקי הנהרות הגדולים החקלאות לא התחילה משום שעל מנת להתחיל את החקלאות צריכים מיני בר (חיטה) על מנת לביית אותם. המקומות שבהם נמצאו הצמחים ובע"ח שאותם בייתו נקראו על ידי בריידוד "אזורי גרעין" ואלה הם האזורים בהם התחילה החקלאות.
ג. לואיס בינפורד וקנט פלאנרי – השערת הלחץ הדמוגרפי: אוכלוסיות יושבות קבע מתפשטות לאזורי שוליים שם אין צמחייה. הם לוקחים עמם את הצמחייה מהאזור שהם מכירים לאזור החדש. התרבות הניאולית לא בייתה את הצמחים אלא רק השתמשה בהם.
ד. ז'אק קובן ובריאן היידן: קובן טען שהחקלאות לא התפתחה מכורח אלא מתוך תפיסה חדשה של המציאות/דת. הדת במשמעות שאנו מכירים אותה היום ייתכן ומקורה בזמן ההוא. בריאן טען שהרקע הוא חברתי. אנשים רצו להראות עד כמה הם משפיעים ומוצלחים ושאלו להאדיר את

המשאבים העומדים לרשותם. החקלאות נבעה מיצר האדם ורצונו להתפתח ולהתבלט. כנראה נבע מתחרותיות של לקטים ציידים.

27. האתר עינן

עינן (נקרא גם עין-מלאחה) הוא אתר ארכאולוגי בעמק החולה, בתחום שמורת נחל עינן ובסמוך למעיין עינן (עין מלאחה), בגובה כ-70 מטרים מעל פני הים. אתר זה הוא חשוב במיוחד שכן יש בו את כל רצף ההתישבות הנטופית, מהנטופית הקדומה לסופית והוא מהווה מאובן מנחה ללימוד פרק הזמן הזה. המבנים באתר עגולים עם מתקנים ומוקדים בתוך המבנים. יש שינוי שהמוקד עובר לתוך הבית במקום בחוץ, יש שינוי במבנה המשפחתי, המשפחתיות מתחילה להיות חשובה כאשר זה נכנס לתוך הבית.

רואים שיש שינוי בגודל המבנים לאורך הזמן. לא כל המבנים הם מבני מגורים לדוגמה "מבנה 31", בו יש דברים שלא מוצאים בשום מקום כמו קרניים של אייל שזה דבר מאוד נדיר, יש ריכוז של כלי אבן, אבן משחזות ויש כלים לכתשה. לאורך הזמן המבנים נהיים יותר קטנים, ובנטופית המאוחרת המבנים ממש מעוגלים עם קוטר של 5 מטר, ובסוף תקופת הנטופית אנחנו רואים עוד הקטנה של המבנים ובכל אחד מהמבנים יש את אותם המאפיינים שראינו כמו מוקדים ואחד הדברים שיש לאורך הנטופית היא קבורה של אנשים בתוך המבנה. יכול להיות שקוברים בזמן שהבית נטוש. קוברים אנשים בחצרות גם.

אתר מסוף התקופה האפי פליאוליתית, בעל תרבות נטופית. נמצא בדרום קריית שמונה באזור מעיינות. נחפר בשנות ה-40 וה-50 ושוב ב-2000. ניתן להבחין באתר ב-2 תקופות:

קדומה (13,000-14,000) – ארכיטקטורה מעוגלת, ביטוי ראשון לבנייה באבן. נמצאו שרידי אישה הקבורה מתחת למבנה בשיטה המכווצת ולצידה גור כלב (עדויות לביות בע"ח). כמו כן נמצאה קבורת תינוק עם שרשרת צדפים, כלי כתישה כגון מכתשים ועליים לכתישת דגנים, צלמיות עם פנים סכמאטיים ועצמות בע"ח. כל אלה מעידים על יישוב קבע וניצול הסביבה. בלוקוס 131 נמצא מבנה עם קיר אבן נמוך ושקעים ברצפה שכנראה שימשו לקורות אשר החזיקו את הגג שנתמך ע"י קיר האבן.

מאוחרת (10-11,000) – המבנים הופכים לקטנים יותר והקבורה כבר איננה בבודדים אלא בקבוצות. באתר ישנן עדויות גם לאמנות נטופית כגון פסל בדמות אדם.

28. השוואה בין מכלולי הכלים של עובדיה וגשר בנות יעקב

המכלולים בשני אתרים אלו הם מהתקופה הפליאוליתית ושייכים לתרבות האשלית המאופיינת ע"י אבני יד. האתר עובדיה מתוארך ל-M1.4 שנה – אשלית תחתונה ואילו גשר בנות יעקב מתוארך ל-K800 – אשלית תיכונה.

בעובדיה המכלול כולל דו פניים, פליהדרונים, ספרואידים, ציפורים ורובם עשויים כלי צור. הכלים מזכירים מכלולים המופיעים באתרים באפריקה.

בגשר בנות יעקב המכלול כולל אבני יד, ריבוי קופיצים. כלים רבים (כמחצית) עשויים בזלת. גם ריבוי הקופיצים וגם השימוש בבזלת מזכירים מכלולים אשר נמצאו באפריקה.

בשני האתרים המכלולים מזכירים מכלולים מוכרים מאתרים שונים באפריקה מתקופות שונות. ייתכן והאתר בעובדיה הוא נק' מעבר בהליך יציאת האדם מאפריקה לאזור אסיה ואירופה בפעם הראשונה ואילו גשר בנות יעקב הוא נק' המעבר ביציאה השנייה שנעשתה.

29. האתר עתלית ים

אתר שנמצא מתחת לפני הים סמוך לחופי עתלית, והוא האתר התת ימי המוקדם ביותר בארץ ישראל. באתר התגלו מכלולי צור חדשים לעומת PPNB. בנוסף נמצאו פריטים נוספים, כלי שחיקה וכתשה, שמזכירים את הממצאים של PPNB. באתר רואים שרידים של מבנים וקברים בתנוחה עוברית עם הגולגולת. אחת התגליות יוצאות הדופן באתר היא באר מים בנויה בעומק של כ-6 מטרים. חלק מהממצאים שנמצאו מאפיינים יותר את השלב הבא, התקופה הניאוליתית הקרמית, וישנה הצעה שבאתר אנו רואים שני שלבים שקשה להפריד ביניהם מבחינה סטראטיגרפית.

האתר עתלית ים כיום נמצא כ-10 מטרים מתחת לפני הים. האתר היה מאוכלס בתקופת נקק"ב והתקופה הניאולית הקרמית. באתר נמצאה הבאר הקדומה ביותר בא"י, עומקה 6 מ' והיא מתוארכת לנקק"ג או לתחילת התקופה הקרמית. באתר נמצאו כלים דו-פניים שנוצרו ע"י שברור לחץ. נמצאו כלי צור, כלי שחיקה, משקולות שיכולות להעיד על קיום תעשיית טקסטיל מכיוון שהיו חלק מפלד, מבנים, להבי מגל, נטיפות שהיו חלק ממחרוזות כנראה. נמצאו גם קערות שונות. צורת האתר דומה לצורת אמבט. נמצאו שרידי מבני מגורים עם מתקנים למיניהם. באתר נמצא שלד בקבורה מכווצת וגילו מתוארך ל-6,000 שנה לפנה"ס – כנראה שייכים לתקופה הקרמית.

30. ביות בעלי החיים

- בע"ח נחשב למבוית כאשר האדם שולט על ההתרבות שלו.
- הליך ביות בע"ח הגיע לאחר ביות הצמחייה וכנראה החל כבר בתק' נקק"ב.
- לפי הקברים שנמצאו העידו על קשר בין האדם לזאב/ כלב כי נקברו ביחד.
- בע"ח הראשונים שביתו היו: כבש, עז, חזיר ובקר בר.
- האדם בהליך הביות בחר חיות שיש לו שימוש בתוצרת שלהם (צמר, חלב, כוח פיזי וכו').

- החיה הייתה צריכה להיות חיה עדרית ע"מ שתוכל להיות כפופה למרות של זכר דומיננטי ובע"ח צריך להסתגל לתנאים חדשים במקרה של נדידה, סחר ועוד.
- ידוע על כלב שנקבר עוד בתקופה הנטופית אך לא ברור אם הוא בוי או בחר לחיות לצד האדם וכו'.
- מבחינה ארכיאולוגית, בע"ח מבית קטן יותר מהבר, היה צריך לחיות בסביבה לצד האדם טרם הבית (ע"מ שהאדם יבחר לביית אותו).
- מכלול הפאונה חשוב מאוד, אילו בע"ח חיים שם באופן בלתי מבוי ואלו הובאו ע"י האדם. מתישהו רואים ירידה חדה בחיות הבר ועליה חדה בחיות המבויתות.

31. האתר בוקר תחתית

אתר אשר נמצא בנחל צין ואשר גילו המוערך הוא כ 45,000 שנים. האתר נחפר ע"י טוני מארס ולפי רוב החוקרים חיו בו קבוצות של בני אדם שיצאו מאפריקה. האתר ככל הנראה לא היה מדברי כמו שהוא כיום שכן נמצאו בו שרידים של אשלים וערער, הגדלים באזורים פחות מדבריים מאיזור זה היום. לאתר יש 4 שכבות לא עבות מדי, ונמצאו בו להבים וכלים מטכניקת לבלואה שנקראים חודי אמירה ואשר מסמלים את שלב המעבר.

אתר מהתקופה הפליאוליתית העליונה (BP 45,000) הממוקם בנגב (ליד מדרשת שדה בוקר). נחפר כחלק ממחקר יזום שנערך בנגב בשנות ה-70. התגלו 4 שכבות מבודדות אשר מעידות על שהות קצרה מאוד במקום וכיסוי מהיר. האתר מסייע להגדיר שלב מעבר בין התקופה הפליאוליתית התיכונה לעליונה. מכלול הכלים שנמצא: חודי אמירה, מגרדים ולהבים. האתר השתמר בצורה מעולה והיה ניתן לשחזר את הכלים והפסולת יחד עם הגרעינים וכך לשחזר את טכניקת הפקת הכלים באותה תקופה.

32. מנהגי קבורה בתקופה הנאוליתית הקדם-קרמית ב'

במהלך התק' הנקק"ב הליך הקבורה היו מורכב מכמה חלקים. ראשית היו קוברים את הנפטר בצורה מכווצת (לרוב מתחת לבית). לאחר זמן מה היו חופרים את הגולגולת בלבד מן הקבר. לעיתים היו קוברים את הגולגולת מחדש במתחם קבורה לגולגולות ולעיתים היו מכיירים את הגולגולת ואף יצרו מעין תווי פנים מקושטים, לעיתים גם חיברו אבנים לקשט את הגולגולת. גולגולות מכויירות התגלו ביריחו, עין ע'זאל, נחל חימר.

33. הגרף דמה-גזלה

הגרף מציין את היחס בין עצמות הגזלה (הצבי הארץ-ישראלי) ובין הדמה (יחמור). הכפילות הזאת מציינת לא רק שני בעלי חיים, אלא משפחות של בעלי החיים. הדמה היא ממשפחת האיילים, סרבידים, בעלי קרניים מסועפות, אותם הם משילים. הגזלה שייכת למשפחת הפריים, הבוביידים, בעלי קרניים לא מסועפות. בעלי החיים הללו מסמלים שונות סביבתית. הצביים חיים באזורי ערבה, אזורים פתוחים. היחמורים, לעומתם מציינים חורש, יער דליל.

מתוך התבוננות על הגרף אנחנו יכולים ללמוד על האקלים. כאשר יש יותר גזלות אנחנו מבינים שהייתה תקופה יבשה, ללא גשם. כאשר יש יותר יחמורים אנחנו מבינים שהייתה תקופה גשומה.

טבלה שנערכה ע"י ד. ביית' (Bate). בטבלה היא עורכת השוואה בין דמה (יחמור) לבין גזלה (צבי). היחמור חי באזורי חורש ויער – אקלים לח יחסית לעומת הצבי שחי בשטח חשוף – אקלים יבש יותר. הגרף שנעשה משווה את אחוזי העצמות של כל אחד מבע"ח אלו לפי תיארוך. לדעת ביית', ניתן להשתמש במידע זה ע"מ לשחזר את הנוף והאקלים בתקופות קדומות באמצעות "דטרמיניזם סביבתי". צ'רנוב עשה השוואה דומה, בין חולד החי בשדה לעומת יערן החי ביער. הוא הגיע למסקנות הפוכות משל ביית' כך שהאקלים הפוך לחלוטין ממה שהציעה. ולכן ייתכן ולא ניתן לשחזר את האקלים וכי השינוי בכמויות העצמות נבע כתוצאה של "פילטר תרבותי" – האדם בוחר לצוד במשך תקופה בע"ח מסויים.

34. ראשית הארכיטקטורה בארץ-ישראל

ראשית הבנייה והארכיטקטורה מופיעה (בהכללה) בסוף התקופה האפי פליאוליתית – התרבות הנטופית, במהלכה האדם החל לשבת קבע. באתר עינן נמצאו מבנים עגולים גדולים ובהם מוקדי אש. נראה כי הבנייה באבן הייתה לתמך ובסיס הבית בלבד ושאר המבנה היה מורכב חומרים אורגניים – לצד מבנה האבן נמצאו גומחות שייטכן ושימשו להחזיק קורות עץ. בתרבות הנטופית המאוחרת הבתים הופכים קטנים יותר. במערת היונים נמצאו שרידי יישוב מחוץ למערה. אלה מבנים עגולים וקטנים יחסית בעלי קירות משותפים (כמו כוורת). – מבנים אלו נמצאו גם בואדי חמה וראש צין.

בתקופה הנאוליתית קרמית המבנים הופכים למרובעים, כנראה בהשפעה צפונית.

35. התרבות הירמוכית

תרבות השייכת לאחת משלושת התרבויות של התקופה הנאוליתית הקרמית (K-4.7K6.5 לפנה"ס) מצפון לנחל שורק. האתר החשוב ביותר של תקופה זו ואשר שייך לתרבות הירמוכית הוא "שער הגולן". סימן היכר של התרבות הירמוכית אלו הן צלמיות של נשים, מאין "נשות ונוס", יושבת, לבושה באריג כלשהו, מחזיקה את ידיה על החזה, בעלת צורת ראש שפיצית, עיניים אלכסוניות

בצורת "פולי קפה". הצלמיות הללו עשויות קרמיקה. ישנם צלמיות נוספות, בעלות מאפיינים שתוארו, אבל צורה כללית שונה. בנוסף אנחנו מוצאים חפצי אומנות נוספים, חותמות, חרוזים ועוד. כלי הצור שמאפיינים את התרבות הירמוכית הם מסוריות – להבי מגל בעלי שינון עמוק בשיברור לחץ, דברים שמצאנו גם בעתלית-ים. בנוסף אנחנו מוצאים ראשי חיצים קטנים, גרזנים וכלים דו-פניים. תרבות זו נמשכה 500-600 שנה מראשית התקופה הניאוליתית הקירמית. התרבות הירמוכית (ירמוקית / שער גולן) נמצאת בתקופה הניאולית הקרמית ומאפיינת את צפון הארץ. היא זוהתה לראשונה ע"י שטקליס שחפר בשער גולן והגדיר אותה. החפירה הומשכה על ידי גרפינקל. היא מתאפיינת בעיטורים חרוטים, בעיקר בצורת אדרת דג, קערות במגוון גדלים, כלים פתוחים, פערורים וקנקנים.

- הכלים עשויים ביד. מכלול הצור כולל כלים כגון נתזים (מגרדים, נקרים, מרצעים), ראשי חץ קטנים, להבי מגל משוננים על ידי שברור לחץ וכלים דו פניים (גרזן, כילף, איזמל).
- הארכיטקטורה כוללת קירות מעוגלים לצד ישרים וכל מכלול נחשב כשייך למשפחה אחת וביניהם מפרידה סמטה. נמצאה באר ובתוכה נמצאו כלים שנפלו או שקעו.
- המאפיין הבולט של התרבות הוא מכלול נאה של כלי חרס, חלקם עם צוואר (קנקנים), כלים ללא צוואר (פערור). פריטי אומנות אשר 90% מהם עשויים מחרס: חריטות בצורת אדם רוקד וצלמית מעוצבת בדמות אישה עם ישבן בולט ועיניים מאורכות. חלק מהצלמיות בעלות פנים וחלק עטויות במעין "כיסוי", בגד כלשהו.

36. התקופה הפליאוליתית העליונה לפי נוויל

נוויל וגארוד חילק תקופה זו בא"י לרצף תרבויות ע"י שישה שלבים: שלב 1 או "שלב אמירה". מאפיין אותו "חודי אמירה", טכניקת לוואלואה ולהבים. בחודי אמירה יש שיברור באזור הבסיס. כלומר מדובר בתקופת מעבר, טכניקה שמבוססת על התקופה הקודמת, אבל כבר בעלת מאפיינים שונים.

שלב 2. ללא שם. להבים עם קצוות מחודדים, כלים לגירוד וחרטים. שלב 3 או "אנטלי תחתון". מאופיין על ידי כלי שנקרא "חוד אל וואד" כלי על בסיס להב, ואת החוד עצמו עיבדו עד לצורתו הסופית. מאפיין שני של השלב הוא "כלים אורניאקים", כלים עבים מאוד, שעשויים על נתזים, קצה עליון מעובד, כלומר מגרדים. יש לציין, שני הטיפוסים הללו נמצאת באותם אתרים.

שלב 4 או "אנטלי עליון". מאופיין בכלים אורניאקים ומעט או בכלל לא חודי אל וואד. שלב 5 או "העתליתית". מאופיין בהופעתם של כלים מסוג "נקר". שלב 6 או "התרבות הכבארית". כלים שעשויים על להבים קטנים, קטומים בצורה אלכסונית (כלים מיקרו-ליתיים, בדרך כלל הם חלקים מכלי מורכב יותר). רנה נוויל שהיה מראשוני החופרים בא"י חילק את התקופה הפליאוליתית העליונה לשישה שלבים תוך התבססות על מכלולי כלי צור שנמצאו במס' אתרים (עיקרם במערות). אלו השלבים:

1. טכניקת לוואלואה וחודי אמירה. (תרבות אמירית)
 2. מקרצפים, חודים ונקרים. (תרבות ללא שם Unnamed)
 3. מאופיין ע"י חודי אל וואד וכלים אורניאקים. אין שימוש בלוואלואה. (אורניאקית תחתונה)
 4. התמעטות בחודי אל וואד. (אורניאקית עליונה)
 5. לא מופיעים מכלולים אורניאקים ומופיעים נקרים. (תרבות עתלית)
 6. כלים מיקרוליטיים – מאוחר יותר השלב אופיין כתקופה נפרדת – האפי-פליאוליתית (תרבות כבארית)
- שמות התרבויות שמופיעים בסוגריים הם לפי גארוד, הם לא חלק מהתשובה אבל ייתכן ויעזור לזכור את הרצף.

37. האתר עין ע'זאל

אתר ארכאולוגי מהתקופה הנאוליתית השוכן בירדן בנחל יבוק בקצה הצפוני מזרחי של רבת עמון. אתר זה הוא אחד האתרים הנאוליתיים הגדולים בעולם. שטחו הוא מעל 150 דונם, והוא משתרע על שתי גדות היבוק. תחילת ההתיישבות באתר הייתה בשנת 7250 לפנה"ס לערך והוא היה מיושב ברציפות יותר מאלפיים שנה עד שנת 5000 לפנה"ס לערך. היישוב שכן בסמוך לגבול המזרחי של האזורים בהם ניתן לקיים חקלאות בעל. בעין ע'זאל נמצאו ממצאי אומנות ופולחן כדוגמת פסלי טייח(חלקם בגובה של מטר ויותר) וכן חפצי אומנות קטנים, מאין "אסימונים". בוסף נתגלתה באתר קבורת גולגולות בנפרד מקבורת הגוף וכן צלמית אישה מסוג "צלמיות ונוס".

אתר מהתק' הנקק"ב. נמצא ליד עמאן. באתר נמצאו רצפות טיח רבות ומבנה שייכתן ושימש לפולחן. נמצאו שני מצבורי פסלים מטיח. הפסלים היו חלולים ובחינת תוכנם הראתה סימני קנים – דחלילים שצופו בטיח והקש התכלה. כל הפסלים באורך של כחצי מטר נמצאו שכובים לכיוון דרום מערב. נמצאו צלמיות רבות של בע"ח שבחלקם תקועים חתיכות צור (פולחן/ וודו) וכן צלמית אישה. תחת המבנים נמצאו שלדים בקבורה מכווצת, ללא הגולגולות. אלו נמצאו מכוויירות וקבורות יחד. באתר נמצאו "אסימונים" עם סימנים עליהם. החוקרת שחפרה את האתר, דניס שמנדט-בסראט, טענה כי הסימנים מבטאים כמויות ואלו למעשה מהווים את תחילת הכתב.

לסיכום: רצפות טיח רבות, מבנה שייתכן ושימש לפולחן. שני מצבורי פסלים מטיח. דחלילים חלולים באורך חצי מטר שנמצאו שכובים לכיוון דרום מערב. נמצאו צלמיות בע"ח רבות עם חתיכות צור בהן וצלמית של אישה. הקבורה הייתה מכווצת ומתחת לבתים ללא גולגולות. הגולגולות נמצאו קבורות יחדיו ומכוויות. נמצאו אסימונים ועליהם סימנים. החוקרת של האתר היא דניס שמנדט-בסראט וטענה שזה נועד לצורך קביעת כמויות ולמעשה מהווה את תחילת הכתב.

38. טאבון וסח'ול בתקופה הפליאוליתית התיכונה

מערת טאבון ומערת סח'ול נחפרו ע"י גארוד ב-1929 וג'לינק ב-1997.

בשכבות המתוארכות לתק' הפליאוליתית התיכונה (50-200 אלף שנים BP) באתרים אלו, נמצאו שרידי אדם. בכל שכבה. במערת טאבון נמצאו 2 גולגולות של ניאנדרטל וגם מספר גדול של נשים פרה-היסטוריות. עוד נראה כי במערת טאבון משכבה E עד G יש חול. לתוך המערה הורבדה דיונה והדבר מעיד על קו חוף גבוה. נוכחות האדם בשכבות השונות מראה שינוי בתרבויות. קודם אשליה ואחריה לא אשליה. שכבה E היא שכבה של 7 מטר. בשכבה F היו הרבה אבני יד. שכבה E אופיינה ע"י הרבה דברים. אבני יד מתקופה אשליה אך גם כלים אחרים. קטנים מתקופה יברודית ומאורכים מתקופה פרה-אורניאקית עמודית. המסקנה היא שיש מספר תופעות שיחד מציינות את סוף התקופה שבה אופייניים הדברים הללו. ביחד המסורת המע'רית. גרו שם אנשים שבזמנים שונים יצרו כלים שונים או קבוצות שונות של אנשים. בסח'ול נמצא שלד וגולגולת יחסית גבוהה של הומו ספיאנס ארכאי (איש הכרמל). מציאת שרידים משני הומינידים שונים אשר חיו באותו אזור ובמהלך תקופת זמן חופפת יחסית מהווה עדות לאזור בו חיו שני סוגים אלו. דבר אשר לא היה ידוע טרם לכן. א"י למעשה מהווה קו תפר בין אזור המחיה של הספיאנס ושל הניאנדרטלים במשך התקופה הזו.

39. ארכיטקטורה התקופה הניאוליתית הקדם - קראמית ב'

עד תקופה זו המבנים בארץ הם מעוגלים. בנקק"ב (6,300-8,500 לפנה"ס) חל שינוי ומתחילים להופיע מבנים מרובעים לצד המבנים המעוגלים. נמצאו גם טביעות מחצלות. הקירות נבנים מלבני בוץ מיובשות (לעיתים עם יסודות אבן) לעומת המבנים המעוגלים עם קירות מחומרים אורגניים. רצפת המבנים עשויה טיח, ומתחתיה תשתית של קנים. מתחילים להופיע מבנים גדולים יותר לצד מבנים קטנים מה שנראה כתחילה של מבני ציבור. נמצאו קברים ובשל כך סביר להניח שהמבנים היו מגורים למשפחות ומתחתם קברים.

בסוף התקופה, מתחיל הליך של התפתחות היישובים וגדילתם. הבנייה משתנה ומתחילים לבנות לגובה, 2 קומות למבנה. (מגיע ל-4-5 מ') הבנייה כולה כמעט נעשית מאבן. רואים חלוקה פנימית לחדרים במבנים.

לסיכום: עד הנקק"ב מבנים מעוגלים. בנקק"ב (6,300-8,500 לפנה"ס) מתחילים להופיע מבנים מרובעים לצד מעוגלים. נמצאו טביעות מחצלות. הקירות נבנים מלבני בוץ לעיתים עם יסודות אבן לעומת הקירות שנבנו מחומרים אורגניים במבנים העגולים. רצפת המבנים היא טיח ומתחתיה תשתית קנים. מבנים גדולים לצד מבנים קטנים והדבר מעיד על תחילת מבני ציבור. הקברים מתחת למבנים מעידים על שימוש המבנים למגורים. בסוף התקופה ישנה גדילה של היישובים. ישנה בניה לגובה, 2 קומות למבנה, והבנייה כולה כמעט היא באבן. ישנה חלוקה פנימית לחדרים במבנים.

40. חלוקת התרבות המוסטרית לשלבים

התרבות המוסטרית מאפיינת את התקופה הפליאוליתית התיכונה. אתרי מפתח: מערת טאבון, קפזה וכבארה. התרבות עצמה מאופיינת בטכניקת לולואה.

גארוד חילקה את התרבות עפ"י הכלים ומתבססת בעיקר על השכבות במערת טאבון. היא גם בדקה הבדלים בעצמות בעלי החיים ושינוי אקלימי.

מוסטרית עליונה: שכבת טאבון B – נתזים משולשים רחבים, קטנים מאוד, התזה חד כיוונית.

מוסטרית תחתונה: שכבת טאבון C,D – נתזים קטנים עם התזות מכל הכיוונים, הופעת להבים. קוטלר חילק באופן שונה:

טאבון B – חודים קצרים, טכניקה חד כיוונית ורדיאלית יחד. גרעינים להכנת חודים.

טאבון C – חודים יותר אובאליים (צורת אליפסה), מכות מכמה כיוונים ומקצפים.

טאבון D – חודים ארוכים, מכות חד כיוונית וגרעינים להכנת חודים.

החלוקה של קוטלר ממוקדת יותר ולכן מהווה בסיס לקביעת שמות המכלולים המוסטריים מבחינה טיפולוגית בכל הארץ.

*למשל: בראש עין מור נמצאו חודים מאורכים ולכן המכלול מכונה טבון D. הממצא מקפצה מתאים לטבון C, והממצא מכבארה- טבון B... ישנה גם חלוקה מבחינת ההומינידים שיש בכל שלב: טבון D- כנראה ספיאנס (אבו זיף, ראש עין מור). טבון C- גם ספיאנס (קפצה וסח'ול) וגם ניאנדרתל (טבון). טבון B- ניאנדרתל (כבארה ועמוד).

41. כלי הצור בתקופות הניאוליתית הקדם - קראמית א' וב'

בתק' נקק"א מופיעים כלי צור המתחלקים ל-3 תרבויות:

חריפאית – קיימת בד' הארץ בלבד. מתאפיינת בחודי חריף.
 חיפאית – מתאפיינת בכלי סהרונים קטנים ובשיברור. בעלי תקע וזהו ראש חץ. את השקערוריות ניצלו כנראה לשם קשירת מוט.
 סולטנית – באתר נתיב הגדוד נמצאו ראשי חיצים שונים. נמצאו גם כלים אחרים מחזירי ברק כאשר האפקט היה מושג במגע עם חומר צמחי. הברק היה מוגבל לתחום מסוים משום ששאר הלהב היה בתוך כלי. מתאפיינת גם בגרזנים ששימשו לתעשיית העץ, מעט סהרונים, חודי חיאם, להבי מגל ומגרדים.
 בתק' נקק"ב, מופיעים ראשי חץ גדולים אשר נעשו בשיברור לחץ לאחר בישול הצור. להבי מגל מאורכים שנוצרו בטכניקה נביפורמית. ממשיכים הכלים הדו פניים (בעיקר גרזנים).

42. הומינידים ממערות קפצה וכבארה בתקופה הפליאוליתית התיכונה

בחפירות מערת קפצה, בשכבות המתוארכות לתק' הפליאוליתית התיכונה, החופר נוויל מצא הומוניד – הומו ספיאנס קלאסי. במערת כברה בד' הכרמל נמצא שלד של ניאנדרטל. התעשייה הליתית של כלי הצור במערות תוארכה ע"י שיטת TL (Thermo Luminescence) - תיארוך באמצעות קרינה מצור שנשרף במוקד. התאריך נותן את הזמן שבו הצור נשרף. לאחר התיארוך התברר כי יש לתאריך את מערת קפצה ל-100 אלף שנה לפני זמננו ואת מערת כבארה ל-60 אלף שנה לפני זמננו. דבר זה אומר כי הניאנדרטל חי באזור לאחר שכבר חי פה הומו-ספיאנס. דבר זה היווה מהפיכה בתיאוריות אודות חי הניאנדרטל והספיאנס במקביל, החלפת מיקום הניאנדרטל בידי הספיאנס ועוד.

43. האתר נחל חימר

באמצע שנות ה-80 במהלך חיפוש של חוקרי עתיקות בנחל חימר אחר מגילות, התגלתה מערה, בגודל X48 מטר. במערה במערה התגלו 4 שכבות ארכאולוגיות. בשכבה הקדומה נמצא מגל שלם ששוכבו בו 4 להבים שהודבקו בעזרת אספלט וכן מקלעת רשת בטכניקה של עבודת מקרמה מחוטי פשתן. הממצאים כללו גם פסלים, מסכות, חרוזי עץ, כלי עצם, ראשי חץ, חוטים, בדים וגולגולות אדם המצופות באספלט. לראשונה בארץ נמצאו מחצלות אטומות באספלט וכלים העשויים מהן. האתר היה כנראה אתר פולחני רוחני שאליו הגיעו ציידים ולקטים מים המלח. יש גורסים כי האתר היה בעצם כוך אליו זרקו את כל החפצים.

אתר מהתקופה הנקק"ב. נמצא בדרום מדבר יהודה. באתר יש נביעה של אספלט ושימור החומר האורגני באתר הוא מצויין.

- נתגלו בדים למיניהם וטקסטיל.
- השתמרו מחצלות מסיבים צמחיים (חלקן טבולות בביטומן – אספלט נוזלי).
- נמצאו בדים (הפישתה המבויתת הקדומה בעולם).
- נמצאו מצבורים של כלי עצם ועץ, חרוזים, אלות, מגל עץ (מאפשר לדעת איך נראתה קת המגל שלרוב אינה משתמרת) מצופה חומר אורגני ששימש כדבק.
- מגלים מעוטרים
- נמצאו גם צלמיות עצם מיניאטוריות ופסלים גדולים יותר, כולם צופו באספלט, טיח, חומר אורגני וצבע אדום. טכניקת היצירה שלהם דומה בכולם וההבדל הוא רק בגודלם. נמצאו גם גולגולות מכוירות בביטומן וגם שתי מסיכות מאבן. (אחת שבורה ואחת שלמה).
- בר יוסף הציע כי מדובר באתר פולחני אזורי. גורפינקל טען כי זו מערת גניזה לאזורים מאתר פולחני אחר.

44. הקבורה בתרבות הנטופית

היום אנחנו מכירים כמעט 400 קברים מהתרבות הנטופית (בניגוד לתקופה הפליאוליתית שם כמעט ולא מוצאים קברים). הקבורה המרכזית היא קבורה מכווצת, תנוכה עוברית. בנוסף אנחנו מוצאים קישוטים על הנקברים, כמו חגורות, קישוטי ראש מצדפים ועוד. באחד הקברים בעינן אנחנו מוצאים קבורה של אישה, מכווצת, ולידה כלב קבור. ישנם עוד מספר מקומות בהם אנחנו מוצאים קבורת כלבים, וזו עדות טובה מאוד לתחילת ביות הכלבים בתקופה הזו. אנחנו מוצאים גם קבר ייחודי, במערת חילזון תחתית, שבו הנקברת קבורה ביחד עם שריוני צב, ועוד מספר חלקים של בעלי חיים אחרים. החופרות טוענות שאישה זו היא שאמנית. ממחקר מורפולוגי ודמוגרפי על הקברים אנחנו יכולים להגיד שהאוכלוסייה בתקופה בריאה, בדרך כלל, ויש מעט מאוד עדויות לאלומות בין בני אדם.

התרבות הנטופית (10-13 אלף שנים BP) מסיימת את התקופה האפי-פליאוליתית ומהווה את תחילת התיישבות הקבע בא"י. במהלכה, אנו מוצאים קבורה בכמות מאסיבית, הקבורה הנהוגה הייתה מתחת לרצפת הבתים, בחצרות ובבורות מדופנים. יש פיזור והבדלים רבים בין הקברים, חלק קבורת יחיד וחלק קבורה משותפת. סגנון הקבורה הוא מגוון: קבורה מכווצת, קבורה ללא תנוחה מסוימת, קרימציה (שריפה), קבורה משנית, הפרדת הגולגולות משאר הגוף לאחר זמן מה שנערכה הקבורה. ניתן לראות כי בתחילת התרבות נהוג לקשט את הנפטרים (חרוזים, שרשראות וכו') ולקראת סוף התרבות מנהג זה פוסק וגובר מנהג הפרדת הגולגולות. נפוצה קבורה משותפת עם בע"ח (צבאים, צבים ואף כלב). לעיתים הניחו את ראש המנוח על כרית אבן. אתרי מפתח: עינן, מערת היונים, מערת אל וואד, נחל אורן.

45. תיארוך האתרים עובדייה וגשר בנות יעקב

לתארך את האתר עובדייה ואת התצורה שלו אנו משווים את השכבות שמתחת לבזלת בגשר בנות יעקב לשכבות מקבילות בעובדייה. עובדייה, מבחינה פליאוגנטית, נמצאת בקוטב מגנטי דרומי, כלומר, אתר עובדייה מוקדם לגשר בנות יעקב. תארך עובדייה הוא בין 1.6-1 מליון שנה. בגשר בנות יעקב אנו מוצאים "סממנים אפריקאים", כמו ריבוי קופיצי ושימוש בבזלת, ולכן הוא מייצג "יציאה מאפריקה", יציאה שניה לפחות, לעומת "היציאה מאפריקה" הראשונה שהתרחשה בסביבות 1.5-1.8 מליון שנה. מבחינה כרונולוגית, מעתה והלאה, 780,000 כמעט ולא נראה שימוש בבזלת בארץ, אלא בעיקר באבני צור.

מכיוון שאתרים אלו היו על גדות אגם חל הליך של הרבדה באתרים כאשר האגם עלה על גדותיו או נסוג. האתרים בנויים על תצורות שטח שנגרמו בהתפרצויות וולקניות לפני אלפי ומיליוני שנים. האתרים עובדייה וגשר בנות יעקב מתוארכים באמצעות השוואה של מס' בדיקות:

1. פליאו-מגנטיזם על הבזלות שמרכיבות את תצורת עובדייה.
 2. ממצאי בע"ח אשר נמצאו בשכבות התצורה.
 3. תיארוך שכבות הבזלת התוחמות את שכבת האתר ע"י אשלגן - ארגון.
 4. טיפולוגיה של מכלול כלי הצור.
- על ידי השוואה והתאמה של התאריכים שהתקבלו מכלל בדיקות אלו, ניתן לתארך את האתר בין מליון ו-1.6 מליון שנים לפני זמננו. ניתן לתארך את עובדייה כ-1.4 מליון שנה. אתר גשר בנות יעקב מתוארך אם כן, כ-800 אלף שנה לפני זמננו.

46. המסורת המער'ית

כלים שונים כגון אבני יד (אשלית), כלי להבים (עמודית / פרי-אוריניאקית) וכלי נתזים נוספים (יברודית), שלושת המכלולים הללו כאשר הם מופיעים ביחד, נקראת "המסורת המער'ית". התקופה הפליאוליתית התחתונה הסתיימה לפני 300,000 שנה, התקופה הפליאוליתית התיכונה מחילה בסביבות 200,000 שנה. תקופת הביניים היא תקופת מעבר מעורבת, שקוראים לה "המסורת המער'ית".

המסורת המער'ית מאפיינת את המעבר מסוף התקופה הפליאוליתית התחתונה ועד תחילת הפליאולית התיכונה בין השנים 300-200 אלף שנה BP. המסורת הוגדרה ע"י גילינק במקום התרבות האשלו-יברודית. המסורת המער'ית כוללת בתוכה 4 תרבויות: עמודאית, יברודית, אשלית עליונה ואשלית – יברודית. גאורד הגדירה את שכבה E במערת טאבון כאשלית והמכלול שלה מכיל אבני יד, ראשי חץ ולהבים מתקופות שונות. לאחר שהתברר כי טענה וכי כל מכלול מופיע בנפרד באתרים אחרים ומהווה תרבות שונה שינתה גאורד את הגדרתה לתרבות אשלית – יברודית בטענה כי מדובר בשינוי קבוצתי של המשתמשים בכלים.

גילינק הגדיר כלים אלה כמסורת המער'ית (לפי ואדי מעיר) בטענה כי יש שונות פונקציונלית בין המכלולים אך כולם שייכים לאותה תקופה. השונות לטענתו, נובעת מחילופי התנאים האקלימיים (אבני יד לתקופות לחות, מקרצפים לתקופות יבשות) התיאוריה שלו לא הוכיחה את עצמה.

47. התרבות האחמריית

תרבות סוף של התקופה הפליאוליתית העליונה. השם ניתן ע"ש האתר אורק אל אחמר במדבר יהודה, שחפר נוויל בשנות ה-30. המסורת האחמריית מאופיינת ע"י להבים, בעיקר חודי אל-ואדי, לפעמים 80-90% מהמכלול. כמו כן גם בלהבונים מיקרו-ליתיים. לצד אתרים במסורת האחמריית יש אתרים בעלי טיפוסים אחרים, במסורת האוריניאקית. שתי המסורות שונות, אך ככל הנראה בנות אותו הזמן.

התרבות האחמריית מאפיינת את דרום ארץ ישראל וסיני בתק' הפליאוליתית העליונה ומקבילה לתרבות האוריניאקית בצפון הארץ ומתוארכת בין 18-32 אלף שנים BC. קודמת לתרבות האחמריית היא התרבות האמירית.

אתרי מפתח: קדש ברנע, ארק אל אחמר, אבו נושרה. מאפיינים: באתרים נמצא **אוכרה** היוצרת צבע אדום (אחמר בערבית). חודים, כלי להבים, להבונים, מיקרוליטים.

48. מדוע הופיעה החקלאות במזרח התיכון לדעת צ'יילד?

חוקר בשם Gordon Childe, חוקר אוסטרלי שחקר בשנות ה-20 וה-30 של המאה ה-20, חקר את התפתחות החקלאות ופיתח תיאוריה שנקראת "התיאוריה של צ'יילד". בבסיס התיאוריה שלו עומדות מספר נקודות: הראשונה, "המהפכה החקלאית". הוא משווה את התהליך שהתרחש עם החקלאות למהפכה התעשייתית והמצאת הקיטור, שני דברים ששינו מהותית את עולם האדם. שנית, הוא מקדים את המצאת החקלאות לגידול באוכלוסיה, כלומר הגידול באוכלוסיה הוא תוצאה של המצאת החקלאות ובית הצמחים. לתיאוריה שלו הוא קרא "תיאורית נווה מדבר". הוא טוען שבסוף הפלייסטוקן התרחש שינוי אקלימי שהביא ליובש. הנהרות הגדולים של המזרח, הנילוס והפרת והחידקל נהפכו לחשובים יותר וסביבתם התרכזה אוכלוסיה גדולה. ההכרח להיות סביב מקורות מים ספציפיים, כלומר התיישבות קבע בסמוך למקור מים, התרכזות של בני אדם ובעלי חיים (מבויתים ופרא), הביא להמצאת החקלאות.

צ'יילד היה הארכיאולוג הראשון שחקר את התפתחות החקלאות. הוא הגדיר את המהפכה החקלאית שהתרחשה לקראת 10,000 לפנה"ס. לתיאוריה שלו קרא: "תיאורית נווה המדבר". לטענתו, תקופת הקרח הייתה תקופה לחה באזורנו ולכן היה שפע של מים בהרבה מקומות והאדם לא היה מוגבל למקום אחד. עם תום תקופת הקרח, חלה התחממות והתחילה תקופה יבשה, דבר שאילץ את האדם להתיישב בעמקי הנהרות (פרת, חידקל, נילוס). ריכוז האנשים ובע"ח במקום עלה היות ולא היה להם לאן להתפתח ולכן האדם החל לנצל את בעלי החיים ולביית אותם ומתוך צורך להאכיל את בע"ח והאנשים, המציא האדם את החקלאות.

* כנגד התיאוריה שלו טען בריידווד ובנפורד איתו כי לא חל שינוי אקלימי משמעותי ומתנגדים לתיאוריה הזו. כיום, מקובל להאמין כי ביות הצמחים החל לפני ביות בע"ח והתיאוריה של צ'יילד אינה מקובלת.

49. חשיבות מערות הכרמל למחקר הפרהיסטורי של ארץ ישראל

מערת הכרמל כוללת את האתרים הבאים: טאבון, סח'ול ואל וואד. ממערות אלו עלו ממצאים רבים והם משלימים לרצף כרונולוגי מהתקופה הפליאוליתית התיכונה ועד הברונזה. אין רצף אחד ומושלם אך בהחלט רצף יחסי בין התרבויות והתקופות הפרהיסטוריות. עוד נתגלו במערות שרידים של הומו ספיאנס וניאנדרטל דבר המעשיר את המחקר בנוגע לתפוצת חייהם של ההומינידים ודו הקיום ביניהם.

מערת הכרמל כוללת את האתרים הבאים: טאבון, סח'ול ואל וואד. ממערות אלו עלו ממצאים רבים והם משלימים לרצף כרונולוגי מהתקופה הפליאוליתית התיכונה ועד הברונזה. אין רצף אחד ומושלם אך בהחלט רצף יחסי בין התרבויות והתקופות הפרהיסטוריות. עוד נתגלו במערות שרידים של הומו ספיאנס וניאנדרטל דבר המעשיר את המחקר בנוגע לתפוצת חייהם של ההומינידים ודו הקיום ביניהם.

50. ניאנדרטל והומו ספיאנס בארץ ישראל

שרידי ניאנדרטל נמצאו בא"י במערת טאבון, עמוד וכבארה. מלבד א"י נמצאו שרידי ניאנדרטל באזור עירק ואירופה. א"י מהווה את הנקודה הדרומית ביותר בה נמצאו שרידי ניאנדרטל. שרידי הומו ספיאנס נמצאו בסח'ול וקפצה. מלבד זו נמצא אדם מסוג ספיאנס בתיארוך דומה רק באפריקה כך שא"י היא הנקודה הצפונית ביותר לתפוצת הספיאנס. הניאנדרטל בארץ תוארך ל-60 אלף שנה לפני זמננו ואת הספיאנס שנמצא ל-100 אלף שנה לפני זמננו כך שהניאנדרטל המשיך לחיות לאחר קיום הספיאנס. עובדות אלו תומכות בגישה של סטרינגר הטוענת את תיאוריית: "מאפריקה החוצה" בתיאוריה זו נאמר כי ההומו ארקטוס יצא מאפריקה לאירופה ואסיה ושם התפתח למינים של הומו – באירופה לניאנדרטל. ההומו ספיאנס התפתח מהאירקטוס מאפריקה ויצא מאפריקה לאסיה ואירופה ושרד היכן שהשאר נכחדו. נראה שא"י הייתה מעין ארץ גבול להתאמת אורך חייהם של הניאנדרטלים והספיאנס עד שבסוף הפליאולית התיכון הספיאנס מסתגלים או שחל שינוי אקלימי שבו הניאנדרטלים לא שורדים והספיאנס מתפשטים לאסיה ואירופה.

שרידי ניאנדרטל נמצאו בא"י במערת טאבון, עמוד וכבארה. מלבד א"י נמצאו שרידי ניאנדרטל באזור עירק ואירופה. א"י מהווה את הנקודה הדרומית ביותר בה נמצאו שרידי ניאנדרטל. שרידי הומו ספיאנס נמצאו בסח'ול וקפצה. מלבד זו נמצא אדם מסוג ספיאנס בתיארוך דומה רק באפריקה כך שא"י היא הנקודה הצפונית ביותר לתפוצת הספיאנס. הניאנדרטל בארץ תוארך ל-60 אלף שנה לפני זמננו ואת הספיאנס שנמצא ל-100 אלף שנה לפני זמננו כך שהניאנדרטל המשיך לחיות לאחר קיום הספיאנס. עובדות אלו תומכות בגישה של סטרינגר הטוענת את תיאוריית: "מאפריקה החוצה" בתיאוריה זו נאמר כי ההומו ארקטוס יצא מאפריקה לאירופה ואסיה ושם התפתח למינים של הומו – באירופה לניאנדרטל. ההומו ספיאנס התפתח מהאירקטוס מאפריקה ויצא מאפריקה לאסיה ואירופה ושרד היכן שהשאר נכחדו. נראה שא"י הייתה מעין ארץ גבול להתאמת אורך חייהם של הניאנדרטלים והספיאנס עד שבסוף הפליאולית התיכון הספיאנס מסתגלים או שחל שינוי אקלימי שבו הניאנדרטלים לא שורדים והספיאנס מתפשטים לאסיה ואירופה.

[להרחבה: כבר בחפירות גארוד בשנות ה-30 במערת הטבון נתגלו שרידי אדם. אלה היו שרידי ניאנדרטל משכבה במגע שבין B ל-C. שרידים אלה מכונים טבון I, וניכר בו ארובות העיניים הבולטות, המצח הנמוך, החלל שאחרי השיניים הטוחנות ושיניים שחוקות מאוד – כל אלה מאפיינים קלאסיים של ניאנדרטל. בשכבה C נמצאה עוד לסת תחתונה, מכונה טבון II, גם כן עם מאפייני ניאנדרטל. במערת סח'ול, שנמצאת במרחק של כ-200 מ' מטבון, נמצאו שרידים של כ-15 הומינידים. נמצאו עדויות לקבורה. מאפייני ההומינידים של סח'ול שונים מן הניאנדרטל, והוא מכונה "איש הכרמל". מקובל לאמר שזהו הומו ספיאנס ארכאי (לא כל המאפיינים שלו הם ספיאניים מובהקים). במערת קפצה נוויל חפר ומצא הומיניד שהוא הומו-ספיאנס קלאסי, מהתקופה הפליאוליתית התיכונה. סה"כ בקפצה יש מעל 10 הומינידים. במערת כברה בדרום הכרמל (ליד זכרון) נמצא שלד של ניאנדרטל. במערת נחל עמוד גם כן נמצאו שרידי ניאנדרטל. במערת עמוד נמצאו שרידי ניאנדרטלים. גם הניאנדרטלים וגם הספיאניים נמצאו בשכבות שהם באופן מובהק מהתקופה הפליאוליתית התיכונה.]